

# Pasen en het Oude Testament

## Kanttekeningen bij oude en nieuwe leesroosters

Dirk Monshouwer  
voor W.G. Overbosch

Het hele Oude Testament is in wezen paasverhaal. Op verschillende wijzen, vanaf “het ja zeggen op dit aardse leven ... [in] de boekjes, die in de marge lagen van de oudisraëlitische literatuur, zoals het Hooglied en Prediker”<sup>1</sup> —maar dat zijn dan ook precies de feestrollen voor de grote feesten Pesach en Sukkot!— tot en met het lied van Mozes in Exodus 15 verkondigt Tenach leven dat de dood overwint. De oudtestamenticus Beek aarzelde niet van een paasliturgie te spreken:

Zulk een liturgie biedt het eerste begin van de interpretatie en daarvan getuigt de hymne, die door de Israëlieten gezongen zou zijn nadat ze droogvoets de overkant van de wateren van de dood hadden bereikt. (...) Nu moet men zich toch eens voorstellen dat zulk een tekst liturgisch jaarlijks herhaald wordt, jà dat iedere sabbat volgens de argumentatie van Deuteronomium 5 aan die uittocht herinnert, parallel aan de zondag als opstandingsdag voor de christelijke gemeente (...)<sup>2</sup>

Toch zou men het in de nieuwere leesroosters niet altijd zeggen: het hele Oude Testament is paasverhaal. Juist de paastijd blijft in de *Ordo Lectio-num Missae* (OLM) en het daarvan afgeleide *Revised Common Lectionary* (RCL) van oudtestamentische schriftlezingen verstoken. Dan staan naar oudchristelijke traditie lezingen uit Handelingen en/of de Openbaring van Johannes als eerste lezing aangegeven.

In de paasnacht, vanouds royaal bedeed met lezingen uit Tenach, is in de nieuwere lectionaria het klassieke twaalfstal dikwijls gereduceerd tot zeven, met de opmerking erbij dat men er tenminste drie moet lezen. Het lijkt alsof Tenach, ondanks zijn opmars in de christelijke eredienst, juist in verband met Pasen op afstand wordt gehouden. Maar, als het waar is dat heel Tenach in wezen één en al paasliturgie en paasverkondiging is, hoe kan het zogenaamde Oude of Eerste Testament dan tot zijn recht komen als het juist in de paastijd moet zwijgen?

Buiten beschouwing bij de behandeling van dit vraagstuk blijft een aspect van het Oude Testament in de nieuwere driejarige lectionaria dat als wens recent nog weer eens door Nübold is geformuleerd<sup>3</sup>: een baanlezing op de zondagen door het jaar waarin meer recht gedaan wordt aan de eigen strekking van het Oude Testament. Voor het Nederlandse taalgebied

1 M.A. BEEK: *Wegwijzers en wegbereiders. Een halve eeuw oudtestamentische wetenschap* (Baarn 1975) 103.

2 BEEK: *Wegwijzers* 106.

3 Elmar NÜBOLD: Das Alte Testament in der gegenwärtigen Perikopenordnung, in *Liturgisches Jahrbuch* 47 (1997) 174–189.

voorziet het *Oecumenisch Leesrooster* (OL)<sup>4</sup> al in hoge mate in deze wens. In de feesttijden van het liturgische jaar wordt door alle vigerende leesroosters gekozen voor per zondag als samenhangend ensemble gekozen perikopen. Ook van joodse zijde is als eerste en grootste bezwaar tegen de lezingen uit het Oude Testament in OLM genoemd hun fragmentarisch karakter, waarbij veel, teveel, wegvalt.<sup>5</sup>

Hansjakob Becker heeft een vierjarig lectionarium ontworpen vanuit een oudtestamentische baanlezing. Dit beslaat echter alleen de 25 zondagen na Pinksteren en zal hieronder niet worden besproken.<sup>6</sup>

## 1 De zeven weken van Pasen

Herman Wegman analyseerde in zijn laatste grote artikel<sup>7</sup> de lezingen in de paastijd in acht min of meer recente lectionaria. Het *Missale Romanum* 1570 (MR 1570) en het *Book of Common Prayer* (BCP) kennen noch in de paastijd noch in andere tijden van het liturgische jaar op zondag oudtestamentische lezingen.<sup>8</sup> Datzelfde geldt voor het *Pentekostarion* (het Byzantijnse leesrooster), OLM 1969 en RCL. De *Erneuerte Agende* van de Evangelisch-Lutherische Kirche (Duitsland) verhief één van de reeksen 'Predigttexte' uit het Oude Testament tot eerste lezing. De Nederlandse Lutheranen vulden op andere wijze het klassieke kerkjaar aan met oudtestamentische lezingen, ook in de paastijd.<sup>9</sup> Het *Oud-Katholiek Lectionarium* (OKL) en in zijn gevolg het *Gemeenschappelijk Leesrooster* (GL) amendeerde OLM onder meer door in de paastijd eveneens een reeks oudtestamentische lezingen te bieden. Iets dergelijks gebeurde in

4 D. MONSHOUWER e.a. (red.): *Oecumenisch leesrooster 1998–2001* (Zoetermeer/Hilversum 1997).

5 E.L. EHRLICH, Das Kreuz mit dem Alten Testament. Jüdische Desiderate zur Verwendung der hebräischen Bibel im christlichen Gottesdienst, in Ansgar FRANZ (Hg.): *Streit am Tisch des Wortes?* (= Pietas liturgica 8) (St. Ottilien 1997) 561–3. Als concreet voorbeeld van een zekere onderbedeling van de Torah noemt Ehrlich Dt 16,18–20.

6 Hansjakob BECKER: Wortgottesdienst als Dialog der beiden Testamente. Der Stellenwert des Alten Testaments bei einer Weiterführung der Reform des Ordo Lectionum Missae, in FRANZ (Hg.): *Streit* 659–89. Beknoptere versies van dezelfde voorstellen in *Christologie der Liturgie* (= Quaestiones Disputatae 159) (Freiburg 1995), 112f.; STEINS (Hg.): *Leseordnung* (Gottes Volk BS/97) (Stuttgart 1997) 103–14, en *Bibel und Liturgie* 68 (1995) 186–94. In deze publicaties ook reacties van o.a. Erich Zenger, Georg Braulik en Norbert Lohfink.

7 H.A.J. WEGMAN: Achtmaal de Geest gedenken: Schriftlezingen in de paastijd volgens recente leesroosters, in *Tijdschrift voor Theologie* 34 (1994) 145–68.

8 De opmerkelijke uitzondering in MR 1570 is Epifanie. In de Anglicaanse traditie van het BCP moet men m.i. deze observatie enigszins nuanceren met een verwijzing naar Morning en Evening Prayer, waarin het Oude Testament wel uitvoerig aan het woord komt. In de eucharistieviering mag het Oude Testament dan ontbreken, er wordt elke zondag uit voorgelezen in samenkomsten van de gemeente die voor velen van minstens zo groot gewicht zijn als de eucharistieviering.

9 Zie J.K. SCHENDELAAR: Oudtestamentische lezingen in de lutherse liturgie, in K. van der HORST, D. MONSHOUWER en G.H. WESTRA (eds.): *Voor de achtste dag, het Oude Testament in de eredienst*. (Een bundel opstellen voor prof. dr. J.P. Boendermaker ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag) (Kampen 1990) 97–108.

het *Four Year Lectionary* (FYL)<sup>10</sup> van de Joint Liturgical Group dat echter nooit echt ingang heeft gevonden, aangezien de Church of England kort daarna, in navolging van andere Anglicaanse kerken, het RCL aanvaardde naast en in plaats van het *Alternative Service Book* (ASB).

Wegman zelf bood aan het slot van zijn artikel een eigen reeks lezingen, voor elke zondag van de paastijd drie: Oude Testament (voornamelijk uit de wijsheid), Epistel en Evangelie. Wegmans voorkeur voor de wijsheidsliteratuur komt voort uit de opzet vooral de Geest te gedenken. Eénmaal wil hij lezen uit Spreuken 8, tweemaal uit Wijsheid 7 en driemaal uit Sirach 24.

Behalve met het hierboven reeds genoemde *Lutherse Dienstboek*, dat een eigen weg gaat, en het GL, dat vrijwel identiek is aan OLK, kan Wegmans overzicht worden aangevuld met het nieuwe driejarige Zweedse en het tweejarige Deense leesrooster. In het laatstgenoemde valt op dat men niet zelden een psalm als eerste lezing aan geeft, juist in deze tijd.

Bij wijze van voorbeeld geef ik hieronder de gegevens van de verschillende leesroosters voor de Paasmorgen, de eerste zondag van Pasen.

| Leesroosters Paasmorgen      |     |                                |                   |                 |
|------------------------------|-----|--------------------------------|-------------------|-----------------|
| OLM                          |     | Hnd 10,34a.37-43               | Kol 3,1-4         | Joh 20,1-9      |
| RCL                          | A   | Hnd 10,34-43 of <sup>11</sup>  | Kol 3,1-4         | Joh 20,1-18     |
|                              |     | Jr 31,1-6                      | Hnd 10,34-43      | Mt 28,1-10      |
|                              | B   | Hnd 10,34-43 of                | 1 Kor 15,1-11     | Joh 20,1-18     |
|                              |     | Js 25,6-9                      | Hnd 10,34-43      | Mc 16,1-8       |
| OudKath                      | C   | Hnd 10,34-43 of                | 1 Kor 15,19-26    | Joh 20,1-18     |
|                              |     | Js 65,17-25                    | Hnd 10,34-43      | Lc 24,1-12      |
|                              | A   | Ex 14,9-14 <sup>12</sup>       | Kol 3,1-4         | Joh 20,1-18     |
|                              | B   | Js 25,6-9                      | idem              | idem            |
| GL <sup>13</sup>             | C   | Js 51,9-11                     | idem              | idem            |
|                              | A   | Ex 14,9-14                     | Kol 3,1-4         | Joh 20,1-18     |
|                              | B   | Js 25,6-9                      | idem              | idem            |
| Denemarken <sup>14</sup>     | C   | Js 51,9-11                     | idem              | idem            |
|                              | I   | Ps 118,19-29                   | 1 Kor 5,7-8       | Mc 16,1-8       |
|                              | II  | idem of 118,13-18              | 1 Pe 1,3-9        | Mt 28,1-8       |
| Zweden <sup>15</sup>         | I   | Js 25,8-9                      | 1 Kor 15,53-57    | Mc 16,1-8       |
|                              | II  | idem                           | Hnd 13,32-35      | Joh 20,1-10     |
|                              | III | idem                           | 1 Kor 15,12-21    | Lc 24,1-12      |
| Erneuerte Ag. <sup>16</sup>  |     | 1 Sam 2,1-2.6-8a <sup>17</sup> | 1 Kor 15,1-11     | Mc 16,1-8       |
| Luth. Dienstb. <sup>18</sup> |     | Ez 37,1-14                     | 1 Kor 5,7-8       | Mc 16,1-7(8)    |
| ASB 1&2                      |     | Js 12,1-6 of                   | Opb 1,10-18 of    | Mt 28,1-10 of   |
|                              |     | Ex 14,15-22 of                 | 1 Kor 15,12-20 of | Joh 20,1-10(18) |
|                              |     | Js 43,16-21                    | Kol 3,1-11        | of Mc 16,1-8    |
| FYL                          | A   | Js 12,1-6                      | Opb 1,12-18       | Joh 20,1-18     |
|                              | B   | Js 42,10-16                    | 1 Kor 15,1-11     | idem            |
|                              | C   | Jr 31,1-6                      | 1 Kor 15,12-20    | idem            |
|                              | D   | Js 55,1-11                     | 1 Kor 5,7-8       | idem            |
| Wegman                       |     | Spr 8,22-31.34-35              | Ef 1,3-14         | Joh 1,1-17      |

10 A *Four Year Lectionary* (= JLG 2) (Norwich 1990).

In de 'katholieke' traditie leest men bij voorkeur uit Johannes 20 op de paasmorgen. Dat is een zinvol besluit van de drieslag Witte Donderdag (Joh 13), Goede Vrijdag (Joh 18–19) en Paasmorgen (Joh 20). In de paasnacht wisselt men de synoptici af in A-, B- en C-jaar. In de lutherse kerken komt Johannes 20 juist nauwelijks voor en heeft men een voorkeur voor het bericht van het lege graf volgens Marcus en Matteüs.

De aantekeningen bij het CL vermelden over de keuze van de eerste lezingen slechts, dat deze gekozen zijn uit de tradities van die kerken die gewend zijn ook op Pasen uit het Oude Testament te lezen. De suggestie wordt gewekt dat dit dezelfde kerken zijn die geen paasnacht kennen. Het lijkt alsof alleen Jesaja 25 een zeker instemming vindt, althans bij Oud-Katholieken en in het GL.

Het Zweedse lectionarium reduceert deze prachtige lezing tot twee verzen. Daarmee is niet alleen de maaltijd als omvattend beeld van de 'dag des HEREN' uit het zicht verdwenen, maar ook de concretisering van de heilsgeschiedenis: op deze berg (Jeruzalem, Sion), voor Israël dus als eersteling, en daarbij onmiddellijk de volkeren, alle natiën. Zo mag men in de kerk Israël niet weglezen, zelfs niet op Pasen.

Jesaja 12 duikt in het ASB op als eerste van de drie oudtestamentische lezingen ter keuze en werd in het FYL gehandhaafd in het A-jaar. Wellicht is dit hoofdstuk gekozen vanwege het thema water, dat aan de doop doet denken. In deze zin misstaat de lezing niet op het paasfeest. Vanuit Tenach zelf en in het kader van de joodse traditie bezien, behoort Jesaja 12 echter eerder bij het grote najaarsfeest, Loofhutten, dat onder meer gekenmerkt werd door uitvoerige waterplengingen.

Het *Oud-Katholiek Lectionarium* (OKL) en in zijn gevolg het *Gemeenschappelijk Leesrooster* (GL) hebben meer gelet op gedeelten die niet slechts vanuit nieuwtestamentisch oogpunt bezien van 'opstanding' lijken te getuigen, maar die ook binnen het Oude Testament op zichzelf als paasteksten kunnen gelden. Ook en juist op de eerste paasdag mag gehoord worden dat de kerk viert in het spoor dat Israël heeft getrokken door de geschiedenis. Daaruit spreekt niet alleen respect voor de joden,

11 Als het O.T. wordt gekozen als eerste lezing, leest men Hnd 10 als tweede lezing om een begin te maken met de baanlezing uit Handelingen gedurende de paastijd. Een alternatieve oudtestamentische lezing komt alleen deze zondag voor, niet in de rest van de paastijd.

12 Of naar keuze Hnd 10,34–43 in A-, B of C-jaar.

13 Geheel gelijk aan OKL behalve de keuzemogelijkheid toch met OLM uit Hnd 10 te lezen.

14 *Den Danske Altarbog* voorziet niet in een paasnacht. Psalm 118 is in alle voorgaande leesroosters de 'antwoordpsalm' tussen eerste en tweede lezing.

15 In Zweden kent men wel een paasnacht, overigens met slechts drie lezingen: Ex 14,10v.15v.21v; Rom 6,3–11 en Mt 28,1–8. De lezing van het Oude Testament is in de nacht gereduceerd tot zes verzen!

16 Paasnacht: Js 26,13–14(15–18)19, Kol 3,1–4 en Mt 28,1–10; dus ook slechts zes verzen oudtestamentische lezing, of desnoods maar drie!

17 De verzen uit de Lofzang van Hanna die het meest van opstanding zingen.

18 De Nederlandse Lutherse Kerk hanteert een klassieke paasnacht met twaalf lezingen, zie hieronder.

maar blijft er ook grotere aandacht voor het bovenpersoonlijke van Pasen, het feest dat geschiedenis maakt.

De schriftlezingen die gekozen zijn op het trefwoord ‘opstanding’ kunnen vrij gemakkelijk uitsluitend individueel worden verstaan. Ook al wordt het woord van ‘het afwissen der tranen’ (Js 25,8; Opb 21,4) dikwijls voorgelezen bij een begrafenis, dat neemt niet weg dat het gaat om ‘alle tranen’, van de hele wereld. Een overledene die met deze woorden wordt begraven, wordt zodoende als het ware op zijn/haar plaats in de geschiedenis gezet. Zoals ook Jezus’ opstanding niet slechts betekent dat Hij weer leeft, maar dat de dood in het algemeen en in principe is overwonnen.

Dit geldt ook, ondanks de Willibrordvertaling 1995, in Handelingen 1,3.<sup>19</sup> Gedurende de veertig dagen van de paastijd tot en met de Veertigste dag (Hemelvaart) ‘... heeft Hij zichzelf levend betoond’. Als men voor een beter begrip in het Nederlands al iets wil toevoegen, zal dat niet ‘weer’ bij ‘levend’ zijn, maar het lidwoord ‘de’: ‘... heeft Hij zichzelf *de* Levende betoond’. De Heer heeft niet alleen laten zien dat Hij verrezen is, maar bovenal dat daarin het Leven zelf heeft overwonnen.

Ook de epistellezingen uit 1 Korintiërs 15 lopen enigszins het gevaar ‘de opstanding’ te zeer toe te spitsen op de persoonlijke verwachting van een leven na dit leven. Alsof de bijbel het leerling-en-getuige zijn van een mens zou beperken tot het leven ná zijn of haar dood. Hier ligt het grote gelijk van Wegman, die de hele paastijd onder het beslag van de Geest wil brengen.

Overigens valt op in de eerste lezing van het ensemble dat Wegman voor de Paasmorgen voorstelt, onder de noemer (her)schepping, dat twee verzen in Spreuken 8 (32–33) zouden worden overgeslagen. Dat zijn wel precies de verzen die in het meervoud zijn geformuleerd!

De uitbreiding van het evangelie Johannes 20 tot vers 1–18 in de nieuwere varianten van OLM is uiteraard niet meer dan fatsoenlijk. Men hoeft waarlijk geen doorgewinterde feminist te zijn om te begrijpen dat het niet aangaat Maria Magdalena buiten beeld te houden. Bovendien is zij reeds vanaf vers 1 de centrale figuur! Zij is als eerste bij het lege graf en gaat als laatste weg, namelijk pas als zij gelooft en van de tuinman zelf heeft verstaan dat opstanding betekent: Hem kunnen zien en naar Hem kunnen luisteren, ook wanneer Hij is opgevaren naar de Vader, omdat de Schriften van Hem blijven getuigen als de Levende (vgl. Joh 20,9).

Zo brengt het evangelie ons vanzelf weer bij de oudtestamentische schriftlezingen.

## 2 Doorgaande Torahlezing

Op Pasen is altijd nog wel iets zichtbaar van het fundamentele paasverhaal uit de Torah: Exodus 12–15. Volgens vrijwel alle nieuwere lectiona-

19 Vgl. D. MONSHOUWER: De opstanding bewezen!, in *Interpretatie* 4 (1996) nr. 1, 7.

ria wordt op Witte Donderdag en/of Goede Vrijdag en/of in de paasnacht en/of op de Paasmorgen wel een gedeelte uit Exodus 12–14 gelezen en/of Exodus 15 gezongen.

Ook al kan er historisch nauwelijks iets met zekerheid over gezegd worden, dit gegeven laat zich verstaan als een herinnering aan de doorgaande lezing van de Torah, die volgens Ex 12,2 ten nauwste aan het paasfeest is verbonden. De driejarige torahcyclus biedt zonder enige moeite en gewrongenheid de mogelijkheid ook in de kerk gedurende de paastijd uit het Oude Testament te lezen, en wel op een zodanige manier dat zowel de gang van het liturgisch jaar van Pasen naar Pinksteren tot zijn recht komt alsook de Torah zelf.<sup>20</sup> Het is in dit verband van eminent belang dat voor het eerst in de geschiedenis van de christelijke kerk, voor zover althans de kerkboeken bewaard zijn gebleven, de driejarige torahcyclus in een kerkelijk boek is opgenomen als een legitieme wijze van schriftlezen.<sup>21</sup>

Exodus 15–24, Numeri 10–19 en Genesis 5–15 maken namelijk dezelfde beweging die de gemeente van de Messias naar het getuigenis van de vrouwen en de apostelen zal maken. Na de bevrijding uit de macht van de dood (Egypte, slavernij, Schelfzee) ligt de nieuwe wereld open voor de gemeente die deze bevrijding bewust heeft meegemaakt. Die wereld heeft voorsnog de gestalte van de woestijn met aan de einder het land van belofte. De hele spanning van 'reeds wel' en tegelijk 'nog niet' is in de Torah dubbel en dwars aanwezig. De paastijd is bij uitstek de tijd om het nieuwe leven in het land van belofte te verkennen en tegelijk te ontdekken dat je er alleen als nieuwe mensen in de trant van Jozua en Kaleb binnenkomt. Belofte wordt geen bezit. Met geweld kom je er nooit in (vgl. Num 12–14). Dat is de strekking van heel de Torah, die in de woestijn aan Israël is gegeven (Ex 19–20). Het is ook de strekking van de belofte die Israël koestert voor de ganse mensheid volgens Genesis 5–15; Kainskinderen zullen deze aarde niet beërven, maar de zachtmoedigen in de lijn van Seth en Noach. Deze hoofdlijn onder drievoudig gezichtspunt wordt in het Nieuwe Testament krachtig doorgetrokken. Met de opstanding van Jezus is het Koninkrijk in beginsel gekomen. Tegelijk blijkt het voor Jezus' volgelingen nog een lange weg waarop zij de oriëntatie van de Schriften telkens opnieuw nodig hebben.

Gelovigen uit de volkeren komen op deze weg terecht dankzij de gezalfde van Israël. De schroom voor oudtestamentische lezingen in de paastijd is in zekere zin terecht. Kiest men gedeelten uit Profeten en Geschriften dan dreigt het gevaar van inperking en toespitsing, alsof alleen be-

20 Zie W.G. OVERBOSCH (red.): Aan de hand van Mozes 1. De profilering van een paastijd onder het beslag van Deuteronomium 29 tot en met Genesis 15, in *Mededelingen Prof. dr. G. van der Leeuw-Stichting* afl. 42 (1971); Willem BARNARD: *Bezig met Genesis. Van ark en altaar* (Voorburg 1987); D.E. HOFSTRA, D. MONSHOUWER: *Exodus. Bevrijding door de Naam* (Zoetermeer 1995).

21 *Dienstboek, een proeve: Schrift, Maaltijd, Gebed* (= Proeven voor de Eredienst 4&5) (Zoetermeer 1998).

paalde teksten van Tenach het nieuwe leven aankondigen. En wat zou men in gemoede uit de Torah kunnen uitlichten. De Torah is immers gans en al paasverhaal, zoals met name in de driejarige torahcyclus tot uitdrukking komt.

Juist in de paastijd ervaart de kerk dat zij van Israël vandaan komt en telkens tot haar joodse wortels moet terugkeren. Juist in deze tijd blijkt de traditionele volgorde van de schriftlezingen, opklappend tot het hoogtepunt, het evangelie, een hinderpaal. Want het evangelie is op een bepaalde manier een hoogtepunt. Het biedt namelijk uitzicht op de lange levensweg die vervolgens gegaan wil worden aan de hand van Mozes en de Profeten. Voorzover het Nieuwe Testament de vervulling is van het Oude, is het een vervulling die open is voor wat komt, geen afsluiting maar juist een doorbraak die de ogen —ook van niet-joden— opent voor een nieuwe belofte en voor de oude belofte van bevrijding opnieuw.

Deze openheid en strekking van het Nieuwe Testament kan men tot uitdrukking brengen door de volgorde van schriftlezingen in deze tijd om te draaien. Vanuit de tuin en het huis waar Maria Magdalena en de andere leerlingen in verwarring bijeen zijn, zal het leren en lezen opnieuw beginnen. Het antwoord op de vraag ‘waar zullen wij Hem zien?’ moet wel luiden: in ‘In den beginne’! Niet alleen is het evangelie, in het bijzonder dat van Marcus —maar van de andere evangeliën geldt op andere wijze hetzelfde—, op zichzelf op rondlezing aangelegd<sup>22</sup>, elk evangelie verwijst op zijn eigen manier naar de doorgaande lezing van Torah. Wanneer men immers met de jongeling bij het lege graf terugkeert naar Galilea waarheen Hij voorgaat, leest men daar ‘gelijk geschreven staat volgens de profeet Jesaja’ in Exodus 23,20 aangaande ‘de engel voor het Aangezicht’. Die tekst uit de principiële paastijd<sup>23</sup> van het tweede leesjaar van de Torah verwijst zelf ook weer terug naar Pasen: Exodus 14,19! Bevrijding wordt gemotiveerd in de gedachtenis van Pasen.

In het derde leesjaar krijgen dezelfde motieven van opstaan, uittrekken en voorgaan bijzondere nadruk vanuit de toekomst die vóór de gemeente ligt: het land van belofte (vgl. Num 10,34).

Ook volgens Lucas 24,27<sup>24</sup> kan men zo als ‘vreemdeling in Jeruzalem’ de Schriften binnengaan aan de hand van de Gezalfde. De omgekeerde volgorde helpt de gemeente uit de volkeren deze weg van herkenning van (de Messias van) Israël te verstaan en mee te maken.

22 Ben HEMELSOET: *Marcus. Verklaring van een bijbelgedeelte* (Kampen 1977) 116–120. Vgl. W.G. OVERBOSCH: *Opstanding* (Amsterdam 1953) 3: “Want het hele evangelie handelt naar waarheid over de opstanding. Al wat de profeten en de apostelen hebben neergeschreven is vól van de opstanding”.

23 “Deze zal u het beginsel der maanden zijn” (Ex 12,2). Het woord ‘beginsel’, *principium* (Grieks: *archè*), wordt de aanhef van het “... evangelie van Jezus de Gezalfde, gelijk geschreven staat...” (Mc 1,1).

24 Deze tekst behoort tot de evangeliëlezing van Pasen II in het C-jaar van het GL; volgens OLM wordt dit gedeelte in het A-jaar op Pasen III gelezen. Vgl. Lc 24,44v (GL Pasen III, C-jaar; OLM Pasen III, B-jaar). Eeuwenlang was Lc 24,13–35 de lezing voor de tweede Paasdag (Luthers/Anglicaans [BCP]; MR 1570).

Om bij benadering te begrijpen wat het evangelie bedoelt met 'opstaan' en 'leven' moeten allen, maar zeker zij die tot nu vreemd waren aan het burgerschap van Israël, opnieuw de Torah overpeinzen en lezen van Adam en de zoon van Adam, de plaatsbekleder Seth (Gn 4–5). Om Hem te herkennen in het breken van het brood moet men weten wat aan brood valt af te lezen, namelijk het voorgaan van de Aanwezige (Ex 16 en Num 11). "Jesus Christus heeft geen andere ruggesteun in het leven gehad dan wij. Hij heeft het met zijn bijbel moeten doen. Maar juist Hij heeft ons duidelijk gemaakt, dat wij daar dan ook genoeg aan hebben." <sup>25</sup>

### 3 Paasnacht

De onmisbare plaats van het Oude Testament in het hart van het liturgische jaar van de Kerk krijgt niet alleen in de paastijd nieuwe aandacht. Van verschillende kanten komen voorstellen om de paasnacht vanuit Tenach opnieuw breder gestalte te geven.

De Weense oudtestamenticus Georg Braulik o.s.b. ontwierp een dubbel oudtestamentisch leesrooster voor de paasnacht, zowel voor de 'Normalform' als voor de 'Ganznachtvigil', ten behoeve van de 'Internationale Arbeitsgemeinschaft der Liturgischen Kommissionen im deutschen Sprachgebiet'.<sup>26</sup> Braulik leidt zijn ontwerp uitvoerig in en biedt daarbij zeer veel gegevens uit oudere lectionaria. Hij waarschuwt voor een historiserende fragmentarisering van Pasen, waarbij men de verschillende momenten van Christus' lijden en sterven uiteenlegt en van elkaar losmaakt. Waar dat gebeurt, wordt het helemaal onmogelijk te zien dat het (joodse) Pascha<sup>27</sup> het grote geheimenis is dat alle (christelijke) vieren insluit, en kan men het Oude Testament met Pasen nog slechts als een voorbereiding van 'de opstanding' erbij betrekken.

Braulik meent dat Exodus 12,1–20<sup>28</sup> in elke paasviering behoort te klinken. In OLM is Exodus 12 van de Goede Vrijdag verschoven naar de Witte Donderdag. Dat betekent ook een verschuiving van de *Pascha*-typologie van Christus' dood naar het avondmaal.<sup>29</sup> Volgens Braulik dient minstens Exodus 12,1–11(13) óók op Goede Vrijdag in ere hersteld te worden.<sup>30</sup> Ook in de paasnacht is Exodus 12 één van de fundamentele lezingen. Tenslotte zou de 'Pascha-lezing' op de Paasmorgen evenmin mogen ontbreken. Wie vier maal dezelfde perikoop teveel van het goede vindt,

25 OVERBOSCH: *Opstanding* 93.

26 Die alttestamentlichen Lesungen der drei österlichen Tage. Ein Beitrag zur Erneuerung des Römischen Meßlectionars, in *Liturgisches Jahrbuch* 48 (1998) 3–41.

27 *Pascha*, de Aramese term voor het Hebreeuwse *Pesach* die in het Grieks is overgenomen, betekent: het feest in zijn geheel, de paasmaaltijd en het lam.

28 De weglating van vers 9–10 in OLM dient uiteraard in elk geval ongedaan gemaakt te worden.

29 Reeds signaleerd door Hansjörg AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit I. Herrenfeste in Woche und Jahr* (Regensburg 1983) 136.

30 In GL is dit bereikt door op Witte Donderdag Ex 12,1–20 te lezen en op Goede Vrijdag Ex 12,21–28.

krijgt een alternatief aangeboden in de vorm van Jozua 5,2–12 (voor de Paasmorgen).

Braulik benoemt in navolging van de twaalf klassieke lezingen een twaalfstal thema's: (1) schepping; (2) Noach; (3) Abraham: verbond, Isaak, volkeren; (4) paasviering van Israël; (5) de uittocht; (6) gave van de Wet; (7) credo van Israël; (8) paasfeesten in de geschiedenis; (9) nieuw verbond; (10) het nieuwe Israël; (11) heil voor de volkeren; (12) verlossing van de dood. Vervolgens ordent hij een veelvoud aan alternatieve lezingen over deze twaalf thema's. Hieruit volgen tenslotte twee uitgewerkte voorstellen voor oudtestamentische lezingen in de paasnacht met variatie voor het A-, B- en C-jaar.

**Schema 1: de lezingen in de 'Normalform' van de Paaswake<sup>31</sup>**

| Lezing en thema                         | A-jaar of elk jaar                                                                          | B-jaar                                                     | C-jaar                                  |
|-----------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|-----------------------------------------|
| <b>I (1) schepping</b>                  | <b>Gn 1,1–2,4a</b>                                                                          | <b>Gn 1,1–2,4a</b>                                         | <b>Gn 1,1–2,4a</b>                      |
| <b>II (3) Abraham</b>                   | Gn 15,1–21<br>(Gn 15,7–18)                                                                  | Gn 17,1–27<br>(Gn 17,1–22)                                 | Gn 22,1–19                              |
| <b>III (4) Israëls<br/>Paasviering</b>  | <b>Ex 12,1–20</b><br>(Ex 12,1–11[13])                                                       | <b>Ex 13,3–10</b>                                          | <b>Dt 16,1–8</b>                        |
| <b>IV (5) exodus</b>                    | <b>Ex 12,29–42 of</b><br><b>Ex 12,29–42 of</b><br><b>Ex 12,29–42</b><br><b>Ex 14,5–15,1</b> | <b>Ex 14,5–15,1</b>                                        | <b>Ex 14,5–15,1</b>                     |
| <b>V (7) credo<br/>van Israël</b>       | Dt 6,20–25                                                                                  | Dt 26,1–11<br>(Dt 26,5–10)                                 | Joz 24,1–28<br>(Joz 24,1–18)            |
| <b>VI (9) nieuw<br/>verbond</b>         | Dt 30,1–14<br>(Dt 30,1–10)                                                                  | <b>Ez 36,16–28</b>                                         | Jr 31,27–34<br>(Jr 31,31–34)            |
| <b>VII (10/11/12)<br/>heilsbeloften</b> | <b>Js 54,1–14 of</b><br><b>Js 19,18–25</b>                                                  | <b>Sef 3,9–20</b><br>(Sef 3,9–13) of<br><b>Js 25,6–10a</b> | <b>Ez 37,1–14 of</b><br><b>Mi 4,1–5</b> |

Er blijft een zekere tweeslachtigheid in Brauliks suggesties. Enerzijds maakt hij volstrekt duidelijk dat *Pesach* de grond is waarin alle christelijke eredienst wortelt, anderzijds spreekt hij soms enigszins historiserend van het paasfeest van Israël (Ex 12–14) en van paasfeesten in de geschiedenis (o.a. Num 9–10). Zo'n historische omweg is in de liturgie nu juist niet nodig en voor het gedenken zelfs hinderlijk. Met het lezen van Exodus 12 en vergelijkbare hoofdstukken van de Torah leest de Kerk haar eigen paasverhaal<sup>32</sup>, dat wil zeggen zij gedenkt het Pascha van de Gezalfde van Israël en viert zodoende mee als het 'samenraapsel' onder het volk (Num 11,4).

31 OLM schrijft minimaal vier lezingen voor. Deze zijn vet gedrukt. Cursief verwijst naar de perikopen die nu ook in OLM staan aangegeven.

32 Zou men het anders zien, dan komt de zaak vanaf de oudste paaspreek, die van Melito van Sardes, in een gans ander licht te staan, nl. het valse licht van anti-judaïsme. Dan zou het lezen van Ex 12 in de kerk slechts een ontvreemding zijn. Vgl. Hansjörg AUF DER MAUR: De Paaspreek van Meliton van Sardes, in L.A.R. BAKKER (red.): *Joden en christenen* (= Annalen van het Thijmgenootschap 73, afl. 2) (Baarn 1985) 64–80; Dirk MONSHOUWER: Meliton van Sardes tot Israël, in *Ter herkenning* 13 (1985) 252–258.

Schema 2: lezingen voor een paaswake gedurende de gehele nacht

|      | Thema                                  | A-jaar of<br>elk jaar              | B-jaar             | C-jaar             | Alternatieven                                                      |
|------|----------------------------------------|------------------------------------|--------------------|--------------------|--------------------------------------------------------------------|
| (1)  | schepping                              | <i>Gn 1,1-2,4a</i>                 | <i>Gn 1,1-2,4a</i> | <i>Gn 1,1-2,4a</i> | Gn 2,4b-4,26                                                       |
| (2)  | Noach                                  | Gn 6,5-9,17                        | Gn 6,5-9,17        | Gn 6,5-9,17        | Gn 6,5-8,22; 9,1-17                                                |
| (3)  | Abraham                                | Gn 15,1-21                         | Gn 17,1-27         | <i>Gn 22,1-19</i>  |                                                                    |
| (4)  | Israëls paasfeest                      | Ex 12,1-20                         | Ex 13,3-10         | Dt 16,1-8          | Ex 12,1-42(50); 12,21-27; Wijsh 18,5-9                             |
| (5)  | de uittocht                            | Ex 12,29-42 of <i>Ex 14,5-15,1</i> | Hl 2,8-14          | Js 51,9-16         | Hl 8,5-7; Wijsh 10,15 11,1; Js 43,16-21                            |
| (6)  | gave van de Wet                        | Dt 6,4-9                           | Dt 4,5-14          | <i>Bar 3,9-4,4</i> | Dt 31,24-30; Sir 24,1-34                                           |
| (7)  | credo van Israël                       | Dt 6,20-25                         | Dt 26,1-11         | Joz 24,1-28        |                                                                    |
| (8)  | paasfeesten in de geschiedenis         | Joz 5,2-12                         | 2 Kr 30            | 2 Kr 34,29-35,19   | Num 9,1-14; Joz 3,1-5,12; Ezr 6,13-22                              |
| (9)  | nieuw verbond                          | Dt 30,1-14                         | <i>Ez 36,16-28</i> | Jr 31,27-34        |                                                                    |
| (10) | nieuwe Israël                          | <i>Js 54,1-14</i>                  | Sef 3,9-20         | Ez 37,1-14         | Tob 13,1-18; Js 4,2-6; 65,16b-25; 66,10-14; Hos 14,2-9; Zach 8,1-8 |
| (11) | heil van de volkeren                   | Js 19,18-25                        | Jon 3,1-10         | Mi 4,1-5           | <i>Js 55,1-5</i> ; 60,1-22; 66,18-23; Zach 8,1-23                  |
| (12) | verlossing van de dood tot nieuw leven | 2 Mak 7,1-41                       | Js 25,6-10a        | Dan 3,1-23.91-97   | 1 Kon 17,8-24; 2 Kon 2,1-14; 4,8-37; 5,1-19                        |

Een tweede algemeen probleem dat hiermee samenhangt, is de vraag of het inderdaad mogelijk is zo onder een bepaald thematisch gezichtspunt perikopen uit Torah, Profeten en Geschriften naast elkaar te zetten. Is bijvoorbeeld Baruch 3 gelijkwaardig aan Deuteronomium 6?

Een derde principiële kwestie is de thematisering als zodanig en de invoering van een categorie 'credo van Israël'. Is dan wel voldoende overwogen over welk Israël<sup>33</sup> men spreekt en met welk 'Israël' men mee belijdt? De indruk kan ontstaan dat met 'Israël' alleen het bijbelse volk is bedoeld, of nauwkeuriger gezegd: het volk Israël in bijbelse tijden. Weer

33 In de liturgie is de eerste betekenis van 'Israël' het volk van God waarin de verzamelde gemeente zichzelf herkent 'for better and for worse'. Zie nogmaals Melito en de in de vorige noot genoemde artikelen. Vgl. ook Marcel POORTHUIS: The Improperia and Judaism, in *Questions liturgiques* 72 (1991) 1-24 (= De Improperia en het jodendom, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 5 (1989) 137-162); Dirk MONSHOUWER: Het Beklag Gods: schrappen of herschrijven?, in *Eredienstvaardig* 14 (1998) nr. 4 (juni); IDEM: "Zijn bloed op ons. . ." (Mat. 27:25), in *Interpretatie* 6 (1998) nr. 2, 8-11.

sluip de historisering de liturgie binnen en frustreert de gedachtenis. Het huidige Israël en alle joden die dagelijks het *Sjema* belijden komen zo niet in beeld, laat staan de vraag of er voor hen een toekomst is. De aandacht in de paaswake is aan de hand van het Oude Testament wel erg op het verleden gericht.

De verleiding is groot de voorstellen van Braulik nog verder gedetailleerd te evalueren. Daarvoor ontbreekt hier de ruimte. Zij verdienen wel serieuze overweging die het beste gepaard kan gaan met beproeving in de praktijk.

## 4 Paasnacht II

In de recente 'Proeve 4' van de SoW-kerken, bij de volledige doopnaam genoemd: *Dienstboek, een proeve. Schrift – Maaltijd – Gebed* (1998), wordt in de afdeling 'Tijdeigen' een uitgewerkt model voor de viering van de drie dagen van Pasen geboden.<sup>34</sup> De eerste vorm voor de paaswake is het 'normale' model van de katholieke traditie. De oudtestamentische lezingen daarin zijn de zeven van OLM: Gn 1,1–2,3<sup>35</sup>; Gn 22,1–18; Ex 14,15–15,1a + (gezongen) 15,1b–3; Js 54,4–14; Js 55,1–11; Ez 36,24–28 en Sef 3,12–20. Ook het klassieke twaalfstal volgens het Evangelisch-Luthers Dienstboek wordt vermeld: Gn 1,1–2,2; Gn 5–8; Gn 22,1–10; Ex 12,1–11<sup>36</sup>; Ex 14,24–15,1; Js 54,17–55,11; Bar 3,9–38(–4,4); Ez 37,1–14; Js 4,1–6; Jon 3,1–10; Dt 31,22–30<sup>37</sup>; Daniël 3,1–24. Deze klassieke twaalf lezingen laten zich vatten onder het trefwoord 'opstanding', naar zijn verschillende aspecten. In dit twaalfstal wordt hoorbaar dat heel Tenach één en al opstandingsverhaal is.

Daarnaast biedt 'Proeve 4' een 'Tweede vorm' voor de paaswake, waarin op enigszins orthodoxe wijze meer van de Stille Zaterdag<sup>38</sup> is verdisconteerd als de dag dat Jezus in het graf verbleef en het rijk van de dood van binnenuit overwon. Deze vorm leent zich ook goed voor een wake gedurende de gehele nacht. De oudtestamentische lezingen gaan voor de intocht van het licht uit, evenals een evangelielezing die nadrukkelijk ook het sterven en de begrafenis van Jezus omvat (Mt 27,45–28,20). Dat maakt het noodzakelijk om te zien naar andere lezingen dan in de eerste vorm een plaats krijgen. Simpel gezegd: men kan toch bezwaarlijk Ge-

34 Wat het Oude Testament in de paastijd betreft, biedt 'Proeve 4' zowel het (Nederlandse) Lutherse leesrooster, waarin naast een eerste lezing uit de Apocalyps meestal een oudtestamentische variant wordt vermeld, als het GL; zie hierboven.

35 Het ene vers Gn 2,3 is een noodzakelijke en zinvolle uitbreiding van OLM en de klassieke reeks. Anders lijkt het net alsof de kerk niet van de sabbat wil horen.

36 In feite houdt Braulik dus een pleidooi voor een gedeeltelijk herstel van de klassieke reeks lezingen, maar met moderne argumenten.

37 Langs deze weg komt het tweede lied van Mozes, Dt 32, op een bepaalde manier aan de orde. Vgl. mijn artikel Het lied van de Torah, in *De Eerste Dag* 21 (1998) afl. 4. Minstens als ijkpunt moeten de klassieke lezingen van de paasnacht ergens bewaard blijven.

38 Zie over de Stille Zaterdag: W.G. OVERBOSCH: "Als ik zwak ben, dan ben ik machtig" (1989), opnieuw afgedrukt in: *Zo gezegd. Gebundelde overwegingen* (Zoetermeer 1998) 29–34.

nesis 1 in het donker lezen, alsof de schepping niet het werk is van de Levende.

Het *Dienstboek*, een proeve verwijst voor de oudtestamentische lezingen naar een nog te publiceren model, opgesteld door de Sectie Eredienst van de Raad van Kerken. Andere reeksen zijn ook denkbaar, als de volgende thema's maar aan de orde komen: schepping, verbond, lijden, uittocht en terugkeer uit de ballingschap. Deze simpele reeks thema's laat zich gemakkelijk invullen met de door Braulik aangedragen schriftlezingen. Aan de andere kant laat hij zien hoe men niet-historiserend met de grote motieven van Tenach kan omgaan. Wanneer men bijvoorbeeld 2 Kr 35 niet als 'paasfeest in de geschiedenis' opvoert maar onder de noemer '(terugkeer uit de) ballingschap' of 'herstel van de tempel'<sup>39</sup>, is er al veel gewonnen.

In het genoemde model van de Sectie Eredienst staat momenteel de volgende reeks<sup>40</sup> ter discussie (thema: menselijk lijden):

- gedeelten uit Exodus 1–3 (slavernij in Egypte)
- gedeelten uit Jesaja (lijdende dienstknecht)
- Jeremia 37–38 (lijden van Jeremia)
- gedeelten uit Job (lijden)
- Exodus 13,20–15,21 (*Deze lezing markeert een omslag!*)
- Jona (redding uit de dood)
- Ezechiël 36–37 (visioen van uitredding).

## 5 Conclusie

Het moge duidelijk zijn dat er ten aanzien van de lezingen uit het Oude Testament in het algemeen, en in verband met Pasen in het bijzonder, veel in beweging is. Her en der komen vergelijkbare bijbelgedeelten boven, maar er zijn in de diverse voorstellen ook opmerkelijke verschillen. Al deze varianten helpen in elk geval de vragen die de lezing van het Oude Testament in de christelijke eredienst oproept, steeds scherper en indringender te formuleren.

39 Zie 2 Kr 35,20 (Pasen is bekroning van het herstel van de tempel) en 36, 23: het laatste vers van de Hebreeuwse bijbel spreekt van 'bouwen van het huis' zodat de opgang naar Jeruzalem weer gemaakt kan worden.

40 Het ontwerp tekent erbij aan: "Mogelijk te gebruiken psalmen (uit de Byzantijnse *orthros*): Ps 3; 38; 63; 88; 103 en 143. Verder valt te denken aan Ps 30 en 102."

## Summary

The Old Testament has made a remarkable come-back in recent lectionaries, but some desiderata remain. The Roman-Catholic *Ordo Lectionum Missae* has favored the (re)introduction of a first lection from the Old Testament, except for the Sundays between Easter and Pentecost. In other traditions, this lacuna has been filled. An analysis of the *Revised Common Lectionary* (USA), the *Gemeenschappelijk Leesrooster* (the 'Common Lectionary' of the three Protestant churches engaged in becoming the United Protestant Church in the Netherlands) and other lectionaries demonstrates that it is still difficult to let the Old Testament speak for itself. Read in the way of a triennial cycle the Torah proves itself a real Easter-story. (For the first time in the history of christian liturgy a triennial cycle of Torah will be recognised as a legitimate way of reading the Scriptures by being incorporated in a Service Book, sc. that of the abovementioned United Protestant Church in the Netherlands.)

The same standard —has adequate provision been made for the reading of the Old Testament?— is used in a preliminary assessment of the recent proposals for a revision of the old-testament readings in the Easter-Night, made by the (R.C.) 'Internationale Arbeitsgemeinschaft der Liturgischen Kommissionen im deutschen Sprachgebiet'.

Correspondentieadres: Dr. Dirk Monshouwer, Kyftenbeltlaan 14, 3871 BD Hoevelaken.

